Wiċċ Malta
Qabel Ma Ġie l-Ordni

Godfrey Wettinger

Minn żmien Bosio, il-kittieb magħruf ta' l-istorja ta' l-Ordni ta' San Ġwann, il-biċċa l-kbira ta' dawk li kitbu fuq l-istorja ta' Malta stqarrew is-sogħba tagħhom li ma setgħux isibu dak li kitbet fuq Malta l-kummissjoni ta' kavallieri li ġew hawn lejn is-sena 1524, sitt snin qabel il-wasla ta' l-Ordni, biex jitkixxfu fuq il-gżejjer ta' Malta u Għawdex, fuq id-daqs, is-sura, l-għana jew il-faqar tagħhom, u dak kollu li kellhom il-gżejjer. Ġew biex jaraw kienx jaqblilha l-Ordni taċċetta l-offerta tal-gżejjer li kien bi ħsiebu jagħmlilha l-Imperatur Karlu V. Apparti Quintinus, li ma kienx tassew storiku, Bosio kien l-ewwel u l-aħħar kittieb ta' l-istorja li ra r-rapport tagħhom.[1] Tassew kien ikun interessanti li kellna nkunu nafu kif kienet Malta dak iż-żmien. Għal ħafna nies, qisu li mingħajr dan ir-rapport se nibqgħu sajmin minn kull tagħrif fuq il-gżejjer tagħna qabel ma ntlaqtu mit-tibdil kbir li kien hawn ftit wara l-Assedju ta' Malta ta' l-1565. Hawn jien se nuri li anke mingħajr ir-rapport tal-kummissarji hemm ħafna iżjed minn biżżejjed tagħrif biex inkunu nafu kważi kulma rridu fuq suret artna, kif u fejn kienu jgħixu n-nies, liema xogħol kellhom, u x'sura kellhom dak iż-żmien kemm Malta u kemm Għawdex. Hawn se nuża biss it-tagħrif meħud mill-ismijiet ta' l-inħawi taż-żewġ gżejjer kif inhuma magħrufa fid-dokumenti. Barra minnhom hemm bosta għejun oħra ta' tagħrif li l-istoriku jista' jgħarbel biex ix-xogħol tiegħu jagħmlu bl-ikbar reqqa.

Niftiehmu. Hemm żewġ tipi ta' ismijiet, dawk deskrittivi u dawk li jsemmulek xi ħadd b'ismu, laqmu, il-kunjom jew manjiera oħra, xi ħadd li kellu x'jaqsam

mal-lokalità. Ta' l-aħħar għandhom l-akbar interess storiku, kulturali u soċjali, għax fosthom issib ħjiel tal-kulturi li saltnu fuq il-poplu Malti tul is-sekli. Ta' Tabrija u Ta' Ġurdan kienu ismijiet ta' nies fost l-Insara fi żmien il-kruċjati u xi snin ta' wara. Magħhom wieħed jista' jżid il-kunjomijiet Saliba u Busalib li kienu t-tnejn jeżistu fis-seklu ħmistax u jieħdu tifsira mill-kruċjati medjevali, waqt li ismijiet ta' għelieqi bħal Tal-Fasi u Ta' Halab, li juru ismijiet jew laqmijiet ta' nies juru t-tnejn li huma rabtiet maż-żewġt itruf tad-dinja Għarbija taż-Żmien Nofsani. Għajxa, Ġagħfar u Bingħisa huma wkoll ismijiet ta' nies marbuta wkoll ma' żmien l-Iżlam, u magħhom hemm mijiet oħra, inkluż Muġahid, li huwa ta' kontra l-kruċjata Nisranija. Ismijiet bħal Xutu, Xorella u oħrajn ifakkruna fil-kultura ta' Sqallija medjevali. Bħal dawn ukoll hemm l-eluf. Iżda llum hawnhekk għażilt li nitħaddet biss fuq l-ismijiet deskrittivi tal-kampanja tagħna, li minnhom m'hemmx iktar minn xi mitejn, iżda xorta għandek issibhom ripetuti eluf ta' drabi. Bejniethom jagħtuna deskrizzjoni sħiħa ta' wiċċ Malta kif kienet qabel it-taqlib li l-miġja ta' l-Ordni ġabet magħha, taqlib u tibdil li għadu jiġri daż-żmien iktar minn qatt qabel.

Kif kienu mxerrda n-nies f'Malta u f'Għawdex

Nafu mil-listi tad-dejma liema rħula kienu mgħammra fis-seklu ħmistax. Hekk insibu li f'Malta lejn l-1419 kien hawn xi ħamsa u ħamsin raħal bin-nies fihom imxerrda kważi kullimkien iżda l-iktar mit-tarġa li taqsam Malta bejn Fomm ir-Riħ u Baħar iċ-Ċagħak 'l hemm lejn it-tramuntana u l-lvant. Iktar lejn San Pawl il-Baħar kulma kellek kienu l-irħula Marikatu, Ġebel Għażala u Ħal Dragu. Marikatu kien magħruf bħala raħal kbir f'portulan Taljan ta' nofs is-seklu ħmistax, iżda dan bilfors juri li aktarx hu kopja ta' portulan ħafna eqdem, għax il-lista tad-dejma ta' l-1419 turi li Marikatu f'dik is-sena kien raħal tassew żgħir.[2] Mill-bqija, l-irħula l-kbar kienu Ħal Qormi, Birkirkara, is-Siġġiewi, iż-Żurrieq, Ħaż-Żebbuġ, it-tliet irħula li wara sawru r-raħal taż-Żejtun, in-Naxxar, u l-Gudja. L-Imdina kienet il-belt ta' Malta qabel il-Belt Valletta, u r-Rabat kien tassew ir-rabat jew subborg tagħha. Mill-bqija kellek il-Birgu ħdejn is-swar tal-Kastell ta' Sant'Anġlu. Kellek imbagħad geġwiġija ta' rħula żgħar oħra mxerrda ma' kullimkien kif ġa għedt.[3] F'Għawdex kollox juri li n-nies kienet kollha mgeddsa fil-Kastell t'Għawdex u fir-rabat jew subborg tiegħu. F'Malta kellek il-gżira maqsuma f'għaxar parroċċi barra mill-katidral u r-Rabat, u l-Birgu li kien parroċċa għalih.[4] F'Għawdex kellek

il-parroċċa tal-matriċi fil-kastell u tliet parroċċi fir-Rabat: Santa Savina, San Ġakbu, u San Ġorġ, u l-ebda parroċċa fil-kampanja.

Qabel il-Belt u l-Furjana

L-inħawi tal-Belt u l-Furjana jissemmew xi drabi żmien qabel ma nbnew u saru bliet. Għandek il-Wardija fl-inħawi ta' Sant'Elmu, minn fejn kienet tgħasses id-dejma Maltija għal xi nżul ta' l-għedewwa Misilmin jew Insara.[5] Hemm kien hemm kappella ta' Sant'Iermu magħrufa bħala *Sancti Elmi de la punta* jew, bil-Malti tagħna, Ras Sant'Iermu. Ras Sant'Iermu kienet bejn iż-żewġ portijiet jew l-imrasi tal-gżira.[6] Fil-qrib kellek għalqa magħrufa bħala Ta' Rufinel. L-inħawi kollha kienu magħrufin ukoll bħala Ta' Xiberras għalkemm l-isem Ġebel Xiberras ma ltqajtx miegħu fid-dokumenti, kif ma ltqajtx lanqas ma' Xagħret Mewwija. Minħabba fir-rabta mal-familja Xiberras li kienet sidt l-art, il-Wardija ta' Sant'Iermu kienet xi kultant tissejjaħ ukoll il-Wardija ta' Xiberras. Ikolli ngħid li l-inħawi ta' Santa Luċija tal-Wardija kienu fil-qrib, u li kien għalhekk li l-Belt spiċċat b'isem ta' triq għal dik il-qaddisa. F'din in-naħa kien hemm għalqa msejħa Ta' Rħajjel, jew razzett żgħir. Fil-Wardija ta' Sant'Iermu kien hemm ukoll latnija, jiġifieri qisha barriera kbira fejn fi żmien ir-Rumani jew ftit qabel jew wara kienu jaqtgħu l-ġebel għall-bini. Kien hemm għalqa magħrufa bħala Ta' Beraq jew Ta' l-Iswed, kif ukoll ta' Bin l-Iswed, oħra magħrufa bħala Tal-Bir u oħrajn magħrufin bħala Ta' l-Imħasel u Ta' Vassald, kif ukoll tnejn imsejħa Ta' Farfar u Ta' Għar Ilma, għalkemm dawn it-tnejn ta' l-aħħar setgħu kienu aktarx iżjed 'il barra lejn Tal-Braqxija. L-għalqa ta' l-Imwieżeb kienet f'Tal-Braqxija jew il-Wardija ta' Sant'Iermu, lanqas in-nutar innifsu ma kien ċert f'liema minnhom. Erba' għelieqi kienu magħrufin bħala Tal-Gudja. Ta' Xiberras kienu mlaqqma Ta' Paraċ jew Ta' Beraq u għalhekk insibu dak il-laqam fl-ismijiet ta' din in-naħa ta' Malta. Iktar lejn fejn issa hemm il-Furjana fuq ix-xaqliba ta' Marsamxett kien hemm Ġorf id-Dell, inħawi li skond il-Konti Ciantar li għex fis-seklu tmintax kienu mimlija siġar, kif ukoll l-għalqa Tax-Xtut lejn Daħlet il-Qasab, daħla tal-baħar illum magħrufa bħala Tal-Pjetà. U fejn issa hemm iċ-ċimiterju Ta' Braxia, isem li qajjem ħafna taħwid fost l-istudjużi, kien magħruf bħala l-Braqxija. Ma nafx kemm kienu kbar l-inħawi Tal-Braqxija, iżda kellhom fihom għelieqi b'ismijiet tagħhom bħal: Ta' Barrada, Tal-Borġ, Tal-Gorboġ, il-Ħbula tal-Braqxija, Tal-Mifteħ, Tal-Miżrut, u Ta' l-Imwieżeb. Kien hemm ukoll knisja msejħa San

Niklaw tal-Braqxija. U x-xaqliba l-oħra tal-Furjana, fejn hemm il-Kapuċċini, kienet imsemmija d-Dukkara. Wieħed jista' jibqa' sejjer hekk għal madwar il-port kollu, iżda ntawlu wisq.

L-irħula

Nafu wkoll li waqt li f'Malta kien hemm ħafna iżjed minn mitt raħal, minn barra rħula li ma kinux jissemmew hekk bħas-Siġġiewi u n-Naxxar, f'Għawdex ma kienx hemm naħa waħda biss li kienet tissemma bħala raħal. U waqt li f'Malta l-irħula kollha li kellhom in-nies jgħixu fihom kienu jissemmew bit-Taljan bħala *casale*, f'Għawdex din il-kelma *casale* qatt ma tidher qabel ħafna żmien wara l-Assedju ta' l-1565. U la ġejna f'dil-ħaġa ta' min jgħid li l-għadd kbir ta' rħula f'Malta li wieħed isib fid-dokumenti – irħula li ma jissemmewx fil-lista tad-dejma ta' l-1419 – juri li diġà xi wħud minnhom kienu tilfu n-nies tagħhom sa dik is-sena, jiġifieri li f'Malta kellek tibdil qed jiġri fil-firxa tan-nies fuq l-art. Għawdex in-nies kienet iktar miġbura f'nofs il-gżira minħabba fit-theddida tal-furbani min-naħa tal-baħar. Ħadd ma seta' jorqod fil-kampanja matul il-lejl: kull min kien jagħmel hekk, anki biex iħares ġidu mill-ħallelin tal-post stess, kien ikun qed jikser il-liġi. F'Malta ma kellhomx l-istess indħil. Biss anki hawn jidher mill-eżami dettaljat tad-dokumenti li tul is-seklu ħmistax in-nies bdiet titbiegħed mix-xtut tal-gżira. Irħula bħal Raħal Ħarrat, ħdejn Raħal Tmin, fit-tarf tal-lvant, Marikatu, Dragu u Ġebel Għażara fit-tramuntana, Ħal Tabuni u Ħal Masur lejn Għar Lapsi, kollha tilfu nieshom għal kollox u ma baqgħux jissemmew iktar bħala nħawi fejn kienu jgħixu n-nies. U dil-ħaġa baqgħet tiġri fis-snin ta' wara u sal-miġja ta' l-Ordni u l-Assedju ta' Malta għadd kbir ieħor minnhom sfaw ukoll bla nies.

Ħerba

Napuljun Tagliaferro lejn l-1914 kien stqarr li fil-mappi ta' Malta tal-militar Ingliż li kien għadu kemm fela b'reqqa kbira ma kienx sab ismijiet ta' nħawi li kienu jixhdu li kien hemm bini mħarbat u mwaqqa'. Madankollu fid-dokumenti li fittixt fihom jien sibt kemm ridt ismijiet ta' din is-sura. Hekk kien hemm inħawi magħrufa bħala Tal-Ħerba jew il-Ħerba f'Wied il-Knejjes, f'Għadir Bir Ferħa, f'Ħal Ħarrat, f'Ħal Luqa, Santa Liena, f'Tal-Qoffa, Wied il-Bużbież, u

Tas-Swieqi. Kellek imbagħad il-Ħerba l-Barranija f'Ħal Mula, il-Ħerba tal-Bir f'Ta' Xerrek, il-Ħerba l-Kbira f'Ħas-Saptan, u tibqa' sejjer hekk. Kien hemm inħawi b'isem bħal Ħirbit Baġar, Ħirbit il-Baqqari, Ħirbit l-Isqar, u Ħirbit il-Ħmar. Ħirbit il-Ħamiem, jiġifieri l-ħerba tal-banju jew maħsel pubbliku, kien jinsab f'xi tliet inħawi: Ta' Binnieri, Tal-Knejjes, u Tal-Branes. U kien hemm għadd kbir sewwa ta' nħawi magħrufa bħala l-Ħirib jew Tal-Ħirib, wisq biex insemmuhom kollha hawn. Il-biċċa l-kbira minn dawn kienu fi rħula li tbattlu min-nies jew qrib tagħhom: Ħal Qadim, Ħal Saflieni, l-Imsida, il-Ħlantun, Ħal Pissa, Ħal Ħarrat u bnadi oħra. Bejniethom jixhdu t-tibdil li kienet għaddejja minnhom Malta anki mitt sena qabel il-wasla ta' l-Ordni.

Trobbija tal-bhejjem

Hawn irridu naraw din il-kelma raħal x'kienet tfisser, u x'kienet tfisser mhux dan l-aħħar meta ġiet tfisser post fejn jgħixu l-eluf tan-nies, iżda fil-bidu ta' l-użu tal-kelma. Sewwasew irridu niftakru l-ewwelnett li l-kelma tinsab użata fi Sqallija fi żmien l-Għarab u għal mijiet ta' snin wara, fil-gżejjer Baleariċi fejn issib mijiet ta' postijiet imsejħa rħula fiż-Żmien Nofsani, kif ukoll fl-Andalusija, kif kienet magħrufa Spanja sakemm l-Insara Spanjoli reġgħu ħaduha taħt idejhom. Wieħed irid ukoll jiftakar li mkien ieħor fid-dinja Għarbija ma ssibha, lanqas biss fl-Afrika ta' Fuq. Jidher li fil-bidu tagħha l-kelma hija marbuta mat-tifsira ta' ċaqliq minn post għal ieħor, u iżjed minn hekk ukoll maż-żamma tal-bhejjem, l-iktar ngħaġ u mogħoż.[7] Dan minkejja fid-differenza li hemm bejn raħli u raħħal, li b'għaġeb kbir tiegħi hawn min ma jagħrafx. Jidher li l-irħula fil-bidu tagħhom kienu marbuta mat-trobbija tal-bhejjem. Hekk ukoll kienu postijiet imsejħa l-Merħla jew l-Imrieħel. Hemm ukoll inħawi magħrufa bħala Mnajdra, mhux biss dik magħrufa minna lkoll iżda oħra lejn Ħal Għargħur. Kellek il-Mandra ta' Bella fl-inħawi ta' Bir Għattar, Mandra ta' Bieb id-Djar aktarx ħdejn ir-Rabat, u l-Mandra tal-Ħarruba xi mkien ieħor. Qrib il-Birgu kien hemm xi mkien magħruf bħala Merħlet il-Mogħoż, xi mkien mhux magħruf kien hemm il-Merħla l-Qadima u l-Merħla tax-Xagħra waqt li ħdejn Ħal Niklus qrib il-Qrendi kien hemm il-Merħla ta' Ħal Niklus. Mhux 'il bogħod mill-Buskett kien hemm post ieħor imsejjaħ Ta' l-Imrejħliet. Fix-xitwa l-bhejjem kienu jinżammu fil-mixta, pl. imxiet: Il-Mixta, imfissra bħala *antrum cum mandrettis et clausunculis et petiis terrae in contrata hain habdun,* Għawdex, fejn kellek ukoll il-Mixta ta' fuq l-Irdum iż-Żgħir u l-Mixta ta' Kalment. F'Malta kellek

Wied il-Mixta u Marsa Mxett innifsu, jiġifieri l-marsa jew port ħdejn l-irziezet tax-xitwa għall-bhejjem. Fl-inħawi ta' Santa Sofija kellek l-Irqajja' l-Mixta. Kien hemm ukoll żewġ inħawi magħrufin bħala l-Istabar, li kienu l-istalel, u ieħor ir-Ruwa, fejn kienu jinżammu ż-żwiemel.

Għelieqi

Jekk trid tara xogħol ieħor tal-biedja fil-kampanja tagħna kif jidher mill-ismijiet ta' l-inħawi ssib kemm trid tagħrif, ħlief li m'għandekx tistenna wisq ismijiet ta' prodotti tar-raba' għar-raġuni li kienu komuni wisq u ma setgħux għalhekk iservu biex tintgħaraf għalqa minn oħra. Għalhekk m'għandekx tistenna li ssib ismijiet bħall-Għalqa tal-Qoton, għax kien hemm kemm trid għelieqi kullimkien fejn kien jikber il-qoton. Issib firda ċara bejn għelieqi maħduma u xagħri. Dawn ta' l-aħħar hemm minnhom kemm trid, kollha b'xi isem biex jintgħarfu: Xagħra ta' l-Armla, Xagħra tad-Dahar, Xagħra ta' Dar il-Ħamra, Xagħra l-Fuqanija, Xagħra l-Fuqanija ta' San Lawrenz, Xagħra tal-Griebeġ, Xagħra tal-Gwiedi, Xagħra ta' l-Għadir, Xagħra ta' Għajn Rabib, Xagħra ta' Għammar, u tibqa' sejjer hekk għal ma nafx kemm -il wieħed. Imbagħad għandek Xagħret il-Brolli, Xagħret il-Far, Xagħret il-Għar, Xagħret Għonq jekk mhux Għonoq, Xagħret il-Klieb, kif ukoll Xagħri ta' Bir Ħerba, Xagħri ta' Dejr l-Imara, u x-Xagħri ta' San Ġwann. Nistgħu nkunu żguri li dawn kienu l-inħawi fejn ir-raħħala kienu jieħdu n-nagħaġ u l-mogħoż tagħhom biex jirgħu.

L-art maħduma sikwit kienet tissemma għal sidha, u tant kien hemm minnha li ma kinux jużawha wisq il-kelma għalqa għax ħafna drabi din kienu jħalluha tinftiehem waħedha bla ma jleħħnuha. Hekk għandek għadd bla qies ta' għelieqi msemmija biss bħala tat-tali u ta' l-ieħor: Ta' Ħallas, Ta' Ħalluf, Ta' Ħamed, Ta' Ħamis, Tal-Ħamra. Hemm kemm trid jisimhom Tal-Ħamrija, Tat-Tafal, Tal-Bajjad, Tal-Ħawli, jew il-Ħamrija tad-Dahar, il-Ħamrija ta' Buħaġar, il-Ħamrija ta' Għar Barka, il-Ħamrija ta' Taħt il-Ħariq. Għandek ukoll mijiet ta' ħabel dan u ħabel l-ieħor: Ħabel Galjott, Ħabel il-Gudja, Ħabel il-Ġewwieni, Ħabel Ġifna, Ħabel Għafrid, Ħabel Għarib, Ħabel l-Għansal, Ħabel Għammar, Ħabel l-Għarnuq, Ħabel Għisa, Ħabel l-Għorab, Ħabel ta' l-Għodor. Nista' ma nispiċċa qatt. Għandek ukoll l-irqajja' tar-raba': Irqajja' ta' l-Andar il-Qadim, Irqajja' tal-Brolli, Irqajja' Baħar, Irqajja' tal-Baqqari, Irqajja' tal-Barrani, Irqajja' ta' Bir it-Twil, Irqajja' l-Għaram, Irqajja' Ħabel Ħemsija, Irqajja' Ħanex, Irqajja' ta' l-Iblaq, Irqajja' ta' Kajlun. Hemm Qajjarun

li ħaddieħor dam qatigħ jitħasseb x'tista' tkun, iżda jien sibtha kultant miktuba Rqajja' r-Rum, li tinftiehem waħedha. U jekk tkun roqgħa waħda għandek fost ħafna oħra: Roqgħa l-Bajjada l-Fuqanija, Roqgħa ta' Bieb il-Gżira, Roqgħa ta' Bir iż-Żebbuġa, Roqgħa ta' Dabrani, Roqgħa ta' Fuq il-Ġnien, Roqgħa ta' Fuq l-Għajn. Ir-raba' jista' jkun fuq ġenb ta' għolja. Għalhekk għandek imħaddma kliem bħal wilġa u wileġ kif ukoll ulejġa: il-Wilġa tal-Baħar (ħdejn Dellimara), il-Wilġa ta' Bjar Ximbir, il-Wilġa ta' Bonanno (Ħal Luqa), il-Wilġa tal-Borġ (Dellimara), il-Wilġa ta' Debbus (il-Qabbieża, Għawdex), il-Wilġa ta' Dejr Handun, il-Wilġa ta' Dinas, u l-bqija; hemm il-Wileġ ta' Benwerrad, il-Wileġ ta' Bir Għattar, il-Wileġ tal-Qalgħa, il-Wileġ tas-Siġġiewi, u l-Ulejġiet ħdejn il-Ħofra. L-iktar f'Għawdex imbagħad għandek is-sined: is-Sined ta' Barak, tal-Belliegħa, ta' Caxaro, ta' Dar il-Ħmar, ta' Darmanno, ta' Dbieġi, ta' Gadwara, ta' Galmas, ta' Ġebel l-Aħmar, ta' Għajn Ħosna, ta' Kuljat, u oħrajn. Għad-dris kellek l-andar kemm f'Malta kif ukoll f'Għawdex; hekk f'Malta kellek: Andar tal-Berqax, Andar tal-Bidni, Andar ta' Bieb Xagħra, Andar tal-Bir, Andar ta' Bir Nieġa, Andar il-Blat, Andar ta' Demen, Andar ta' Dukkara, Andar ta' Dukkiena, u tibqa' sejjer; f'Għawdex: Andar Xewk, Andar ix-Xagħra, Andar tal-Marġ, Andar ta' Qabbieża.

Fejn kien hemm l-ilma kellek il-ġnien fiż-żewġ gżejjer: Ġnien ta' l-Imżewwaq, Ġnien l-Iħfar, Ġnien il-Kbir, Ġnien ta' Lanġasa, Ġnien l-Istas, Ġnien tar-Rħieb, Ġnien ta' Raħal Tabuni, Ġnien tal-Qinċ. Minn dawn għandek 'il fuq minn sebgħin f'Malta u xi tnax f'Għawdex. Magħhom trid iżżid l-ismijiet ta' ġonna, ġnejna u ġnejjen. Hemm imbagħad l-għejun, għadd imdaqqas ġmielu kemm f'Malta kemm f'Għawdex, ismijiet bħal: Għajn Ballut, Għajn Btejtes, Għajn Damma, Għajn Fekruna, Għajn Filep (fejn hemm il-*power station* tal-Marsa), Għajn Futni, Għajn Għabdun, Għajn Ħadit, Għajn Ħamiem. Il-biċċa l-kbira jistgħu jintgħarfu u jitqiegħdu f'mappa biex naraw li, meta wasal l-Ordni hawn, il-gżejjer tagħna setgħu ħaddru ma' kullimkien, li ma kienx li kienu diġà qegħdin ikabbru aktarx wisq qoton u jeqirdu s-siġar.

Iktar fuq l-ilma

Mill-ġonna u l-għejun naraw, kif għedna, li Malta u Għawdex kellhom ilma ftit mhux ħażin għall-użu tar-raba'. Għalhekk setgħu jkabbru dak il-qoton kollu u jbigħuh barra minn Malta bi qligħ kbir tagħhom. Kellek widien ma' kullimkien, l-ebda wieħed mimli bil-bini u magħluq bil-ħitan bħal daż-żmien.

Kull wied kellu isem kważi għal kull mitt metru, aktarx tifkira ta' isem jew laqam xi sid l-art jew xi ħadd li għex hemmhekk jew ħadem l-art fil-qrib: Wied Bufula, Wied il-Buni, Wied ta' Bursa, Wied Busewdien, Wied il-Bużbież, Wied Dalmaw, Wied Danjiel, Wied ta' Dejr il-Baqar, Wied id-Demus, u l-oħrajn, iżjed minn mija u sittin wieħed, xi wħud minnhom għadhom magħrufa hekk sa llum, oħrajn inqatgħu u ntesew. Hemm imbagħad iżjed minn miġra waħda kif ukoll xi mġarr jew tnejn, pl. ta' miġra. Għandek nixxigħat f'Malta u f'Għawdex, kif ukoll iktar minn fawwara waħda. U għaż-żamma ta' l-ilma kellhom il-bir jew il-bjar: hemm xi mija u sittin isem ta' bir u xi għoxrin bjar, l-ebda wieħed minnhom f'Għawdex. Barra minn dawn kellek il-ġiebja u ġwiebi, u l-ġibjun. Ikbar minn dawn kien hemm il-meġil jew meġin u, meta kien hemm iżjed minn wieħed, l-imwieġen. F'Marsalforn kien hemm Meġil Baħar, jiġifieri meġil ħdejn il-baħar, li wara, meta l-kelma ma baqgħetx tinftiehem iktar, tbiddlet u saret Mewġ il-Baħar u Nagħaġ il-Baħar. Kellek il-menqa, menqat, u l-imnejjeq, kollha bl-ilma fihom fejn kienu jgħaddsu z-zkuk tax-xitla tal-kittien biex jitherrew u joħorġu l-ħjut jew għażel minnhom biex jagħmlu d-drapp ta' l-għażel. Kellek ukoll il-ħawt. U f'ħafna mkejjen kellek l-ilma jistagħdar, imkejjen għalhekk magħrufa minn kulħadd bħala l-Għadir, l-Għadira, u Għodor – tidher f'Andar ta' l-Għodor lejn Ħaż-Żebbuġ – kif ukoll in-Noqra f'Bengħisa, Hal Mann u f'Wied il-Bużbież. Fir-Rindieħ ħdejn Ħaż-Żabbar kien hemm in-Noqra tal-Wileġ, u f'Hal Farruġ, f'nofs Malta, kien hemm tliet għelieqi magħrufa bħala Noqret Ilma, isem ta' għalqa wkoll f'Ħirbit il-Forn. Kellek ukoll Sebħa u Sebħat, l-aħħar tnejn aktarx fejn l-ilma kien salmastru ħafna. Minn dawn kellek fit-tarf ta' ġewwa tal-bajjiet kważi kollha. F'Marsaxlokk u f'Marsaskala kellek il-Magħluq fejn l-ilma baħar kien qisu baħar mejjet fejn kien jitrabba l-ħut. F'Għadir il-Bordi, illum Tal-Mirakli, kien forsi jikber il-bordi, ix-xitla li minnha ssir il-karta tal-papiru. Ir-raba' li kellu forsi ilma żejjed u għalhekk ma kienx jinħadem kien jissejjaħ bur, u minn dawn kellek ħafna. Fejn l-ilma kien jinġabar wisq u l-art tinfaqa' bih forsi mhux fix-xitwa biss kellek il-marġ jew marġa, bħal Marġet Mewwija. Imbagħad għall-ħasil kien hemm Għajn Ħamiem ħdejn l-Imdina, Bir Ħamiem, iż-Żejtun, Ta' Ħamiem f'Wied il-Għasel, Ta' Ħamimiet, Għawdex, kollha juru li darba kien hemm il-ħammâm, jew banju pubbliku kif kellhom ir-Rumani u nies oħra. Kien hemm ukoll il-maħsel jew l-Imħasel aktarx għall-kittien. U l-għelieqi Tal-Qadus u ta' Miġbid l-Għajn ukoll kellhom x'jaqsmu ma' l-ilma għax il-qadus kien il-barmil tas-sienja, u l-miġbid ta' l-għajn kien it-travu tas-sienja. Kien hemm is-sieqja li minnha l-bidwi kien jgħaddi l-ilma għar-raba' tiegħu,

u s-swieqi jekk kien hemm iżjed minn waħda, iżda ma nafx il-għaliex il-kelma sienja jiena domt ħafna ma sibtha. Kemm f'Malta u f'Għawdex ukoll kellek is-Saqqajja minn fejn issaqqi jew tisqi. Kien hemm xi għalqa Tas-Saqwi jew is-Saqwi. L-Imġarr, Malta, kellek iċ-Ċurċara u mhux 'il bogħod mill-Imdina ta' Malta kif ukoll fid-Dwejra t'Għawdex kien hemm naħa msejħa l-Qattara. Kellek ukoll, u għad għandek, il-Miżieb u l-Imwieżeb.

Djar u bini ieħor

Minbarra d-djar fl-irħula, fil-Birgu, fir-Rabat u l-Imdina, xi nies kellhom darhom fil-kampanja. Għalhekk kellek inħawi msejħa għal xi dar, ngħidu aħna Dar il-Bajda, Dar iż-Żgħira, Dar il-Ħamra. Din kienet mibnija aktarx tal-ġebel mhux bilfors minġur u maqtugħ kantuni kif nafuhom illum. Jekk kienet żgħira kienet tissejjaħ Dwejra. U m'huwiex korrett min jaħseb li l-eremiti aktarx kienu jgħixu f'xi għamajra msejħa dejr li minnhom xi tnax baqgħu jissemmew sa l-1565 għax għall-eremiti hemm kliem ieħor fil-Għarbi u għalhekk fil-Malti qadim.[8] Din il-kelma dejr jidher li fil-każ ta' Malta kienet tfisser razzett għall-bhejjem, mhux monasterju. L-għorfa kienet kamra fis-sular ta' fuq, iżda fi Sqallija kienet aktarx kamra mibnija ġo għar. Kellek bini ieħor iktar sempliċi, l-għarix. Dan kien aktarx mibni u msaqqaf bil-qasab. Kien hawn ukoll, kif jidher minn għadd ta' ismijiet f'Malta, in-newwiela li bħall-għarix kienet mibnija b'materjal ħafif, aktarx qasab u weraq. Id-demus kien aktarx taħt l-art, wieħed mill-oqbra Feniċi jew Rumani. Fiż-Żmien Nofsani l-kelma kienet tfisser ħabs fid-dinja Għarbija. Ħal Saflieni kellek l-Imtamar jew l-imħażen tal-qamħ taħt l-art. U l-għerien kollha kellhom isem u kienu jgħixu n-nies f'ħafna minnhom. Għar il-Kbir, is-Siġġiewi kien wasal biex jissejjaħ raħal lejn il-bidu tas-seklu sittax. Bini ieħor kien magħruf bħala Gorboġ jew Griebeġ. Il-Borġ u l-Ibraġ setgħu kienu kmamar fir-raba' li kien isir l-istess użu minnhom bħalma jsir illum mill-girna li nafu aħna, u forsi kienu jixbhuha f'kollox. Madankollu fi Sqallija lejn is-sena 1182 il-kelma Burg kienet titfisser bħala *turris* bil-Latin; u fit-Tuneżija skond S. Gsell bħala *maison solide, residence ou magasin*, kif ukoll bħala *maison de campagne, villa*. Kien hemm inħawi magħrufa bħala l-Borġ jew Tal-Borġ fil-Bidni, f'Tal-Baqqari, Ta' Bingħisa, Tal-Braqxija, Tal-Ħandaq, Ta' Buħaġar f'Malta, u Tal-Qalgħa f'Għawdex. Kien hemm ukoll il-Borġ ta' Għajn Tuffieħa. F'Għar Qożżajta kien hemm għar magħruf bħala Dar il-Borġ. Il-Pwales kien hemm Ġnien il-Borġ. Ħal Saflieni kien hemm tliet għelieqi

magħrufa bħala Rqajja' l-Borġ u kien hemm għalqa żgħira Dellimara magħrufa bħala l-Wilġa tal-Borġ. Barra dawn kellek imbagħad għelieqi msemmijin Ta' l-Ibraġ, jiġifieri iktar minn borġ wieħed, f'Andar il-Blat (il-Mosta), Bieb Saliba, Ħax-Xluq, il-Hemsija, il-Magħtab, Misraħ il-Wardija u s-Swieqi, u xi għelieqi żgħar f'Wied il-Kbir kienu msejħin l-Ibraġ ta' Xaħtan. Il-kelma girna nnifisha jien għadni ma sibthiex, la l-giren tad-dokumenti aktarx trid tinqara għerien. Il-Qalgħa, aktarx fil-għoli jew imbiegħda mill-baħar, kienet fortizza żgħira, torri. Għalhekk għal snin twal dejjem ħsibt li l-Qala t'Għawdex m'għandhiex x'taqsam mal-kelma l-oħra 'qala' li tfisser bajja tal-baħar; wara kollox qiegħda l-mijiet ta' piedi iżjed fil-għoli minn wiċċ il-baħar. Iżda Ras il-Qala tixhed li n-nies kienu qed jagħtu kont l-iktar għall-qala jew port ta' dik il-gżira, u li l-port kien jinfirex mill-Imġarr sa Ras il-Qala, u għalhekk jista' jkun li l-Qala nnifisha, li dejjem inkitbet mingħajr l-'għ', kienet qed tirriferi għall-port mhux għal xi torri. Hawn Malta kellek Qala f'Marsaskala li kienet tissejjaħ dejjem Marsa Qala qabel ma ġiet Marsaskala. Lejn il-punent ta' Burmarrad kellek Qalgħet il-Għabid, u bejn l-Imdina u l-Mosta kellek il-Qlejgħa jew il-Qalgħa ż-Żgħira. Dawn kienu jew xi torri qadim taż-żmien nofsani, jew quċċata ta' għolja qisha torri. Kien hemm ukoll Qasar lejn Dejr l-Imara u ieħor lejn il-Baqqari u lejn Ħal Far. Lejn Santa Sofija kellek l-Andar tal-Qasar. Il-kelma torri tibda tintuża wkoll. Kellek wieħed fil-port ta' Benwarrad jew is-Salini kif nafuh illum, u ieħor lejn l-Imġarr ta' Malta. Inħawi mnejn kienu jħarsu x-xtut għal xi nżul ta' l-għedewwa, kienu Nsara jew Misilmin, kien hemm ma' kullimkien, magħrufa l-eqdem fosthom bħala nadur u wara bħala l-wardija. Hekk f'Malta kellek Nadur f'Qortin Sammat f'tarf Buġibba, Ħas-Saptan u Ta' Ċalpas, u Għawdex f'Ta' Ħida u Nadur il-Kelb kif ukoll fejn issa hemm ir-raħal bl-istess isem. Barra minn dawn kellek f'Malta Nadur il-Gudja, Nadur Għajxa fil-Hlantun, Nadur il-Għass jew għassa f'San Tumas, Nadur il-Kelba, Nadur il-Knejjes, Nadur Qalel f'Bingħisa, Nadur il-Qattan u Nadur Żurrieq. Minbarra l-Wardija ta' Sant'Iermu u dik ta' San Pawl, f'Malta kellek ukoll il-Wardija ta' Bingħisa, il-Wardija ta' l-Imħażen u l-Wardija tal-Mellieħa kif ukoll oħra f'Ħal Mula. Inħawi oħra fejn kienet tistenna d-dejma kienu magħrufa bħala l-Għassiewi: l-Għassiewi ta' Ħal Tarxien u l-Għassiewi tal-Lup biex ma nsemmux l-Għassiewi ħdejn is-Siġġiewi, u fi nħawi oħra, b'ismijiet bħall-Ħerba ta' l-Għassiewi u l-Wilġa ta' l-Għassiewi. Imtieħen tal-miexi kellek tista' tgħid kullimkien. Għalhekk issib inħawi magħrufa bħala Tal-Mitħna, Misraħ il-Mitħna u Wara l-Mitħna. F'xi nħawi kellek kalkara: waħda ħdejn bir tat isimha lil raħal mill-ikbar ta' Malta: Birkalkara. Qabel ma daħlet il-kelma

'kalkara' kellek il-kliem 'forn il-ġir'. Għalhekk kellek inħawi msemmija Forn il-Ġir kemm Malta u kemm Għawdex. Dak t'Għawdex kien ħdejn marsa li għalhekk issemma Marsalforn, jiġifieri l-marsa ta' ħdejn forn il-ġir. Knejjes żgħar kien hawn bil-mijiet ma' kullimkien, u dawn sikwit ħallew isimhom anki meta waqgħu u baqgħu ma reġgħux inbnew.

Mnejn tgħaddi

Dawn kienu ta' iktar minn sura waħda. Kellek it-triq: Triq il-Kbira, Triq ta' Għajn Sinder, Triq Xulantar. Kien hemm l-isqaq: Sqaq id-Dis, Sqaq l-Għargħar, Sqaq l-Għadira, Sqaq ta' Ras Żagħrura, Sqaq il-Wilġa. Kellek Sqajjaq it-Tiġieġ. L-Imdina kien hemm Ħârit l-Imwieli. Fil-Kastell t'Għawdex kellek Bieb l-Imdina. Qalb ir-raba' kellek Bieb l-Andar lejn Burmarrad, Bieb l-Andar taż-Żebbiegħ, ismu miegħu, Bieb il-Baħrija, Bieb id-Dar, Bieb id-Dejr, Bieb il-Gżira, Bieb il-Knejjes, Bieb l-Irdum, Bieb San Pawl il-Baħar, Bieb Żejtun, u ħafna ħafna oħra. F'Tal-Baqqari f'Malta u Wied il-Mielaħ, Għawdex, kien hemm għalqa magħrufa bħala Tad-Daħla u lejn Ħad-Dingli kien hemm naħa msemmija d-Daħla ta' Dejr il-Bniet. Daħlet il-Qasab u Daħlet Qorrot kienu daħliet tal-baħar. Minn irdum kont tinżel billi tgħaddi minn tarġa: it-Tarġa ta' Għajn Riħana, it-Tarġa l-Ħamra, Tarġet Għomor, Tarġet in-Naxxar. Il-passaġġ bil-baħar bejn Malta u Għawdex kien imsemmi l-magħdija sa mis-seklu tlettax, kif nafu mill-isem tat-taxxa li kienet titħallas għall-bhejjem li kienu jinġarru bejn il-gżejjer sa nofs is-seklu tmintax. U fejn tistrieħ, l-eqreb li kellna għall-*village green* ta' l-Ingilterra, kellna l-misraħ jew l-imsieraħ: Misraħ tal-Bidnija, Misraħ Birkirkara, Misraħ tal-Ftajjar, Misraħ l-Għadira, Misraħ ta' l-Għaqba, Misraħ l-Għorab, Misraħ Ħalima, Misraħ il-Knisja, Misraħ il-Mitħna, u ħafna oħrajn. Din il-kelma misraħ fl-Għarbi jidher li tinsab biss f'dokumenti Għarbin ta' Sqallija, fejn lejn l-1182 fl-għadd imkattar kienet tinftiehem bħala artijiet fejn setgħu jirgħu l-bhejjem, *pascua*. F'Malta nistgħu ngħidu b'ċertezza li kienet dlonk tfisser pjazza: hekk kellek il-*miserach sive platea* f'Ħal Luqa fis-sena 1521. Kellek ukoll l-Imsejraħ, għall-misraħ żgħir, u l-Imsieraħ, fejn kellek iktar minn wieħed qrib xulxin.

Għoli u sura ta' l-art

M'għedna xejn fuq l-ismijiet ta' l-għoljiet tagħna: Ġebel l-Abjad, Ġebel l-Aħmar, Ġebel ta' Barak (?), Ġebel tal-Barrani, Ġebel ta' Bir Għawejna, Ġebel Bixer, Ġebel Ċantar, Ġebel l-Għelieqi, Ġebel ta' Filfla, Ġebel Forn, u tibqa' sejjer xi tlieta u tletin oħra. Hemm imbagħad il-kelma 'għaqba' li tfisser 'għolja żgħira', iżda tista' forsi tkun isem ta' bniedem: Għaqba ta' Ġebel Ġakobb, Għaqba Ħamra, Għaqba tan-Naxxar, Għaqba ta' Żellek, Għaqbet il-Handaq, Għaqbet iż-Żiju, Għaqbet Żurrieq. Kellek ukoll il-ħotba kif ukoll il-kelma 'għolja', li jidhru t-tnejn li huma fl-ismijiet ximindaqqiet. F'Għawdex hemm il-Qolla s-Safra ta' Marsalforn, il-Qolla l-Bajda u l-Qolla ta' Merżuq. Ma' ras l-għoljiet kien hemm is-sidra jew sdieri. Waħda mill-kelmiet l-iktar interessanti hija l-kelma 'qortin', li minnhom hemm għadd ġmielu kemm Malta kif ukoll Għawdex. Din il-kelma jidher li ġejja mil-Latin mhux mill-Għarbi safi, iżda daħlet f'dak l-ilsien qabel ma nġiebet Malta. Irdajjem ukoll kellek kemm trid għalkemm il-kuntratti tan-nutara rari jsemmuhom għax ma tantx kienu jingħataw bi qbiela: Irdum ta' Ġebel Ċantar, Irdum ta' Għar Berbri, Irdum il-Kbir, Irdum tal-Madliena, Irdum Majjiesa, u oħrajn. U ras l-art tissemma ta' sikwit: Ras il-Bajjada, Ras ta' Bilbla, Ras ta' Dellimara, Ras il-Fuqanija, Ras tal-Ġbejjel, Ras Ġuljana, u l-bqija. 'L hawn u 'l hemm kellek il-ħofra, bħal Ħofret ir-Rizz biex turi ta' min kienet. Kellek latnija, jew ħofra li ssawret bil-qtugħ tal-ġebel fi żmien ir-Rumani, bil-plural tagħha litami. Kellek xi ħondoq jew forsi anki ħandaq. U fejn l-art kienet maqsuma kont issib l-ixquq jew xi ħarq. Wieħed minn ta' l-aħħar kien qrib il-baħar fejn setgħu jgħumu n-nies; forsi għalhekk issemma Ħarq Ħamiem, il-ħarq tal-banjijiet.

Xtieli, ħaxix, u siġar

M'għandniex naħsbu li nistgħu nqiegħdu fuq mappa tal-gżejjer tagħna kull referenza għas-siġar, ħaxix, u xtieli u hekk ikollna stampa ta' kif dawn kienu mxerrda. Dak li għedna għall-prodotti tar-raba' jgħodd ukoll għalihom: iżjed ma kien hawn mit-tali xitla jew siġra inqas setgħu jużawhom biex juru liema għalqa, bir, wied jew x'kien, riedu jfissru. Li nistgħu nagħmlu hu li nuru liema kienu x-xtieli u s-siġar li n-nies kienu jaraw dlonk madwarhom mingħajr ma nidħlu biex ngħidu bl-eżatt kif kienu mxerrda. Jekk nibdew bis-siġar, insibu Wied il-Ballut u Għar Ballut, Ta' l-Għargħar mhux biss bejn in-Naxxar u San

Ġwann iżda wkoll għalqa b'dak l-isem iż-Żurrieq, Ħabel Raba' ta' l-Għargħar fl-inħawi ta' Forn il-Ġir f'nofs Malta, u medda art f'Ta' Ħlas, kellek Wied Żnuber u Għajn Żnuber. Kont issib biċċa art imsejħa Tal-Ħarrub fl-inħawi Tal-Ħandaq, u għelieqi magħrufa bħala Tal-Ħarruba f'Ħal Għaxaq, Ħal Safi, il-Baqqari, Bubaqra, Wied il-Għabid, Ta' Ġebel Selim, l-Imsida, Ħ'Attard u Ġebel Għażara ħdejn Burmarrad. F'Wied Ħarruba kellek l-għalqa Tal-Ħarrubat ta' Wied Ħarruba. Kien hemm Għar il-Ħarruba u Ġnien il-Ħarrub jew il-Ħarruba, ix-Xwieki mhux 'il bogħod min-Naxxar. Ħafna xtieli oħra kienu wkoll jissemmew ta' kultant. Kont issib fuq ir-riħ ta' San Pawl il-Baħar taħt il-Wardija Wied is-Safsaf, xitla, *willow* bl-Ingliż. Jista' jkun li Dejr is-Safsaf kien hemm f'dawk l-istess inħawi. Ħal Tarxien kien hemm għalqa msejħa Ta' Denb il-Ħaruf. Wied Għollieq kulħadd sema' bih. Il-Pwales u Birżebbuġa kien hemm l-inħawi Tas-Simar, u Ħabel Simar fil-Magħtab. Wied il-Ħesri kien imsemmi għax-xitla li minnha jsiru t-twapet tal-ħasira, u Ġnien il-Ħosri aktarx kellu l-istess rabta. F'nofs Malta kellek Għajn Qasab kemm f'Malta u kien hemm ieħor Għawdex, Bir il-Qasab fil-Laqxija, Ħal Għargħur, Malta, u Wied Qannotta lejn il-Wardija ta' San Pawl il-Baħar. Kien hemm ukoll Wied il-Qasab Ħelu, jiġifieri tal-kannamieli, li ħallewlna żewġ inħawi f'Malta u ieħor f'Għawdex imsemmija għalihom, il-Fiddien. Għadir il-Bordi ssemma għax-xitla magħrufa fl-Ewropa bħala tal-papiru. Il-Ħemsija kienet qrib l-Imdina, u l-għalqa Tal-Ħemmes aktarx qrib Birkirkara. Kien hemm għalqa magħrufa bħala tat-Tin ta' Ras il-Ħmar, u ġnien imsemmi Ġnien ta' Lanġasa f'Malta u Ġnien tal-Lanġasiet f'Għawdex, kif ukoll Ġnien il-Larinġ u Ġnien il-Lewż. Kellek Għajn Tuta (Għawdex u l-Mellieħa), Għar Tuta, Għajn Tuffieħa, Għajn Żejtuna, Bir Żebbuġa u Għajn il-Kittien. F'Ħal Bisqallin kien hemm l-Għalqa ta' Dulliegħa. Kien hemm l-Andar ta' l-Għansal, Andar Xewk f'Għajn Riħana, Għawdex, u l-Andar tad-Dukkara, f'Ħal Balzan u d-Dukkara fejn hemm il-kunvent tal-Kapuċċini, il-Furjana. Kien hemm għelieqi msejħa l-Għansilija f'Bingħisa, il-Qrendi, Tat-Taqtigħa, u Bir Għabdalla. Magħhom trid iżżid Bur ta' l-Għansalija u Ħabel l-Għansal. Għelieqi oħra kienu magħrufa bħala l-Fulija, il-Karwija, u l-Baslija.

Fwieħa

Ħxejjex ifuħu kellek kemm trid li ħallew isimhom fuq wiċċ Malta jew Għawdex kemm forsi minħabba li kotru wisq f'xi naħa jew oħra kif ukoll għax sikwit

servew ta' laqam lil xi sid ta' l-art. Għalhekk Malta kellek Ta' Riħan, Ħandaq ir-Riħan u Għajn Riħana u Għawdex kien hemm naħa magħrufa bħala Wied ir-Riħanija. Malta kellek Wied il-Bużbież u l-Biżbiżija. Ħdejn Bingħisa kif ukoll f'Wied Tabrija u f'Għawdex kien hemm fejn kienu jsejħulu Ranġisija. Niftiehmu, jien naħseb li hemm ċans qawwi li din il-kelma kienet taħsira ta' Narcisia, isem ta' mara.

F'Ħondoq ir-Rummien, Għawdex, kien hemm għalqa żgħira msejħa Ħabel Ranġiż. Kellek Ħabel Sagħtar fl-inħawi ta' Qajjarum jew Irqajja' r-Rum, kif ukoll Bir is-Sagħtar u Wied is-Sagħtar naħiet oħra, u fil-Marsa kien hemm għalqa magħrufa bħala Ta' Sgħajtra. F'Għar Tiben ħdejn Ħal Millieri u f'Tal-Baqqari kellek għelieqi jgħidulhom Tal-Ħlewwa u ħdejn Ħal Millieri kien hemm ukoll l-għalqa Tal-Kosbor. Ħdejn Ħal Qdieri kien hemm Wied iż-Żembuq. F'Ta' Sannat, Għawdex, kien hemm għalqa jgħidulha Ta' Bebunaq, jiġifieri tal-gamomilla.

Intejjen

Mhux kollox kien sabiħ f'wiċċ Malta lanqas dak iż-żmien. Kellek għadd ġmielu ta' nħawi li ma setgħux ħlief jgħarrqu l-ambjent. Hekk kellek għelieqi għad-demel magħrufa bħala Tad-Demen f'Bir Għattar, f'Ta' Latmit ir-Rizz, f'Ħal Lija, f'Ħax-Xluq, f'Ħal Kbir, f'Ta' Vinċi, f'Ta' Qadus, f'Ħaż-Żabbar u f'Ta' Ċantar. F'Ħal Ġwann, f'Ta' Wied Kosta u Ħax-Xluq kellek għelieqi magħrufa bħala Ta' Demna. Kellek l-Andar ta' Demna f'Ħal Balzan u Ħabel id-Demen f'Bir Għattar li diġà sibna taħt sura oħra. Fis-Swieqi kien hemm Ħabel id-Dimna. Milli jidher ħdejn is-Siġġiewi kien hemm għalqa msemmija bħala Ta' Bieb id-Demen. F'Ħ'Attard u f'naħa msejħa Ħammieri jew Għammieri f'Malta kif ukoll taħt is-swar tal-Kastell t'Għawdex kien hemm xi għalqa msejħa d-Demnija. F'Ħal Tartarni kien hemm demla żgħira msejħa Tad-Dmejjen, u xi mkien mhux magħruf kien hemm għalqa żgħira magħrufa Tad-Dmejniet. Għandi ngħid ukoll li fit-Tuneżija dimna kien l-isem ta' lokal fejn kienu jitħallew jgħixu dawk li kienu morda bil-ġdiem.[9] Madankollu, fi Sqallija Għarbija dan l-isem insibuh fis-sena 1182.[10]

Kellek imbagħad il-Miżbliet: għalqa r-Rabat, Malta. Xi mkien mhux magħruf kien hemm l-Imżiebel Semna u xi mkien ieħor għalqa magħrufa bħala l-Miżbla. Ir-Rabat kien hemm il-Miżbla tas-Saqqajja. Kien hemm l-Imżiebel barra l-Birgu u barra Bieb l-Għarreqin qrib ħafna taċ-ċimiterju tal-Misilmin

jekk mhux eżattament fih. Bormla kellek l-Imżejbla. F'Ġebel Ċantar kellek ġnien magħruf bħala Għar Żibla, ikolli ngħid laqam xi ħadd. U bejn l-Imqabba u l-Qrendi kellek u għad għandek post jgħidulu l-Mentna. Kien hemm Mentna ta' Rqajja' Sejba, u Mentna oħra ż-Żebbiegħ.

Tibdil mgħaġġel ta' llum

F'dan l-istudju ħafif, neħħi dak li għedna fuq l-ilma, l-għoljiet, l-irdajjem u ras l-art, flejna l-iktar is-sura ta' wiċċ Malta sa fejn tbiddlet u nħadmet min-nies tagħha. Wara kollox anki qabel il-wasla tal-kavallieri, wiċċ Malta ma kien jixbah xejn lil kif kien qabel il-wasla ta' l-ewwel nies eluf ta' snin qabel. Il-bniedem ħadem l-art, rabba' l-bhejjem tiegħu, bena djaru u l-imqades tiegħu, u fetaħ triqat jew mogħdijiet biex jgħaddi minnhom minn naħa għal oħra. Bena ħitan bejn l-għelieqi u l-oqsma tiegħu kemm biex juri sa fejn kien sid l-art hu u fejn kien ta' ħaddieħor, kif ukoll biex jirfed u jerfa' l-ħamrija tiegħu li ma jiġux l-ilmijiet u jkaxkruhielu kollha. Hafna minn dan ix-xogħol tiegħu issa tbiddel u ntradam taħt ix-xogħol ta' nies li ġew warajh, bil-bini ta' rħula ikbar u bliet sħaħ, oqsma ta' djar u fabbriki, ajruport, triqat wisgħin, u ħela ta' vilel ma' kullimkien. Ix-xogħol tar-raba' tbiddel, u l-għodda mekkanizzati ta' dażżmien żiedu tagħhom fil-qerda ta' wiċċ Malta. Ma nafx nistgħux inwaqqfu dan it-tibdil mgħaġġel li qed jaħkimna, iżda nittama li talinqas għandna nagħmlu ħilitna biex l-ismijiet minsija ta' l-inħawi kollha f'Malta għandna ngħożżuhom qabel ma nitilfu anki t-tifkira tagħhom.

UNIVERSITY OF MALTA · MAIN LIBRARY ·

Noti

1 Iacomo Bosio, *Dell'Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di San Giovanni Gerosolimitano, III* (Ruma, 1683) 29–31.

2 Agostino Pertusi, "Le Isole Maltesi dall'Epoca Bizantina al Periodo Normanno e Svevo, Secc. VI-XIII, e Descrizioni di esse dal Sec. XII al Sec. XVI," *Byzantinische Forschungen,* v (1977) 300. Irrid ngħid li fil-fatt isem ir-raħal hu mogħti bħala *Gibilmaritach* u kien jaħbat xi mil mill-port ta' San Pawl il-Baħar fuq għolja li tidher li kienet il-Wardija.

3 Ara Godfrey Wettinger, "The Lost Villages and Hamlets of Malta," *Medieval Malta: Studies on Malta before the Knights,* ed. A. Luttrell (Londra, 1975); Brian W. Blouet, "The Impact of Armed Conflict on the Rural Settlement Pattern of Malta (A.D. 1400–1800)," *Transactions of the Institute of British Geographers*, n.s. vol. 3, n. 3 (1978) 367–80.

4 Anthony Luttrell, "Le origini della parrocchia a Malta," *Pievi e Parrocchie in Italia nel Basso Medioevo* (Sec. XIII-XV), II (Ruma, 1984) 187–198.

5 Godfrey Wettinger, "The Militia Roster of 1417," *The Armed Forces of Malta Journal*, n. 13: 35.

6 Il-Port il-Kbir kien imsejjaħ *Marsachibir*, "il-Marsa l-Kbir", fil-portulan tas-seklu ħmistax, *Chompasso de tuta la starea della marina.*

7 Ara C. F. Seybold, *Glossarium Latino-Arabicum* (Berlin, 1900), p. 342: obile, jiġifieri 'ovile'. Iżda fis-sena 1182 kienet diġà qiegħda tinqaleb bil-Latin mill-Għarbi fi Sqallija bħala *casale.*

8 Ngħidu aħna, sawmagħa, mansak, kirħ: Elias A. Elias u Edward E. Elias, *Elias' Modern Dictionary English Arabic*, taħt il-kelma *hermitage.*

9 Robert Brunschvig, *La Berbérie orientale sous les Hafsides des origines à la fin du xve siècle,* I (Pariġi, 1940–47) 368: "sous les Aglabides le quartier de la Dimna [f'Qajrwan] au nord-ouest, qui renferment, près d'ûne leproserie, un asile pour aveugles indigentes"; Mohamed Talbi, *L'Emirat Aghlabide* (Pariġi, 1966) 252: 'à la lèproserie (ad-dimna)'; Hadi Roger Idris, *La Berbérie orientale sous les Zirides, Xe-XIIe Siècles*, II (Pariġi, 1962) 607: 'une dimna (leproserie)'.

10 Salvatore Cusa, *I diplomi greci ed arabi di Sicilia* (Palermo, 1868-1882) 240/200.